

Бобир Хиндистонда юртанда, ушине, аяқолдары нүм
романик қилган дастабыки даврда ҳам Бобирийлар нота то
нида туркий ўзбек тили юқори турланишти, бу тилда мот
даҳат ва суҳбатлар қилинганлиги ҳам маълум.

1960 иили жайгурулак атоқам шойра Лакшми Каркар Чундават хоним Тожкентта меҳмон бўлиб келди. Ўн ва рух дўстлар билан бўлган суҳбатда у шундай бир хиласини айтдики, мен уни айнан келтираман (бу хиласи «Ушбакистон маданияти» газетасида босилиб чиққан).

Бизнинг Рожастон қишлоқларида яшовчи кишилар ва бек халқининг аксар сўзларини билишлари сизларни алабдан танишса керак. Бирор хушқад ва бақувват кишининг сўз тандарида, абабта:— «Бу ўзбек-ку»,— дейишди, чуқур Бобир аскарлари ичида баланд бўйли бақувват кишилар кўп бўлган.

Даҳор ва еғирлар мавсумида эрини бирон ёққа қўйиб
ан аёллар ҳижрон азобини Мамолахон достонини ўқиб
қинадилар.

Эрон Роҷистон ҳама қўшиқларининг бош қадрамонини қолмай, балки у ошiq ёр, эр маъноларида қилди. Жаҳол қўшиқлари Роҷастоннинг юзаб ёри омонини дарага келтириб, булутларни да-стуринга чорайди. Жаҳолхон қўшиқлари юз йил-мига қарамай, ҳозирги кунда ҳам минглаб киши-нига жалб этиб, гуё ингидек яшнаб туради, чуқки-қабилги самимий, теран ва пок муҳаббат. Мен ўз-дамоним Жаҳолхон ва ҳиндистонлик Бубналарнинг достони ўзбек шарқшунослари томонидан ўрта-ди истардим.

[illegible]

Абу Райҳон Беруний—XI асрда ўтган машҳур ушшун, тишшунос ва аниқ фандаар олими, Заҳириддиннинг—XVI аср қаҳрамони, адиб ва саркарда ва сиёсий йўе бу иккада шахс бир-бирига ўхшамас, уларнинг дарраб билимас. Ахир Бобир китобида Беруний исминини олинмаган-ку, дердаар барзидаар. Йўк, асло шун-дам.

«Добирнома» да Берунийн исми тнлга олнинмаганийг
Чулки биз «Добирнома»-ннт вомидан кўпро-
дурганимиз, ўқиганимиз йўр. У ша гойиб варақаларда

Берунийдек улуф сиймо тилга олинганлиги на таъдирдан ганлиги ажаб эмас.

Бас, бу иккада шахсни таққослаб кўрайлик.

Берунийнинг «Хиндистон» китобида ва Бобирнинг шунда асари «Бобирномада» Хиндистоннинг аҳолиси тавсифи берилган. Бу тавсифларнинг афзад томони шунданки, тоғ-тоғлов ва Хиндистонга четдан келиб, уни саяхат қилиш ва ўрганиш, ўзлари кўрган нарсаларни баён этганлар. Хиндистонда, Беруний Хиндистоннинг тарихини ҳам, дини, соҳафани ва маданиятини ҳам чуқур таҳлил қилган шунинг учун бир эса Хиндистоннинг асосан замонавий ҳолатини, соҳафани кўринишини баён этган.

Улар иккаласи ҳам Хиндистоннинг қўда хунарида, шунинг датхоналари ва қўдақуларига қойил қолганлар. Хиндистоннинг масофа ва вазн ўлчовлари, санок тартиби ва асосий номиа илмига, соат ва дақиқа ҳисобларига жузда юзлаб баҳо берганлар.

Бавзи қийсий мисолларга эътиборингизни жамол дину минз.

«Ганда исмаи хайвон Хиндистонда, айниқса Ганда дореси теавригида кўп учрайди. Бу (сирдан қараганда) қўда тос шаклида, териси танга-танга қўра, энгак теги тушганда ри осилган, ҳар оёғида учтадан сариқ туёқ, битта калтадан олдинга ва иккитаси икки ёнга қараган бўлади — дини ва калтароқ. Иккита кўзи одагга жойдан кўра юшони дўнига томон қўйиша тушган. Тумшугининг учинда юрорита қараб бир оз қайрилган битта шох бўлади.

Бунинг тўштини фақатгина брахманлар ейишади. Бу хайвоннинг битта ёшгасини кўрдим. Ўзига рўндари кўтан филнинг олдинги оёғига шох уриб, сузиб ташнадан на ярадор қилди.

Мен у хайвонни каркидон деб гумон қилдим. (Беруний, «Хиндистон», 163-бет).

Карк, «бу ҳам улуф жониворедурким, захомаги (тантаси) уч товмишча бўлмай. Уа суъким, уа вилоятларда мантхурдурким. карк филани шох бида кўтарур эмиш, тоғови галатур. Бир шохи бор, бурининг устида узунлиги бир каридини кўпрак... Териси бисёр қалин бўлур. Қўстини, ол бида багавкушо ва хўб тулдуруб (таранг тортиб) урларур, яхши кирса, тўрт эдик кирар... Икки қўдининг боши шох ва икки бутининг қошидин тикхи тушубтур. Ўйроқдин шох ёшқондек кўрунур. Ўзга хайвоноттин отқа мушобадатини (ўхшашлиги) кўпратур. Нечукким, отнинг улуф доронини

Мунинг ҳам улуф қорни йўқтур, нечукким, отнинг қорни парча сўпгати бўлур, мунинг ҳам ошук ўр-онга ўнгати бор; нечукким отнинг илгида кўмук бў-рини ҳам илгида кўмук бор. Бу филдин даранда- (йирткичроқдир. Унчалик ёвош ва илоати эмас).

Бир на Хашангарнинг жангалларида қалин бўлур.

Маъшуи бида Бахра вилоятининг орасидати жангал-дам бўлур. Яна Хиндистонда Сару дарёсининг ёқа-дини бўлур» (Бобирнома, 345).

Бунинг билан Бобирнинг Хиндистонга муносабати шарқшуносларини ҳам қизиқтирган. Чунончи, бун-инчи муқаддам Рим университетининг профессори А. Баузани каттагина тадқиқот би-рулашнинг, иккада авторнинг асарларини ўбдон таҳ-лил»²⁶. Афсуски, Баузани хиндларнинг диний ма-дония кўпроқ қизиққан.

Бас, Беруний билан Бобирнинг илмий меросини йўлда астойдил таҳлил қилиш келажакнинг иши бў-лади.

ХИНДИСТОН

Заҳриддин Бобир — гўзаал Фарғонанинг куй-У уюқ элларда, тоғ-тахтада эканида ҳам, она-Ватан-Хиндистонини кўмсаган, ҳамisha дилда сақлаган.

Бир Фарғона ҳамда Самарқанд географиясини шу таъинрайдики, у ўз ўлкасининг географиясини беш қай билаган кишидир.

«Бирнома» текстига асосланиб Фарғона вилоятининг икки карпасини тузиб кўрдик (уни дастлаб «Ўзбекис-таннинг» газетасининг 1958 йил 19 февраль сони-бир юбилейи вақтида эълон қилган эдик).

Текстда Фарғона вилоятининг тирда-тирди тоғлар ўрнатганлиги, ўртасидан Сирдарё (Сайхун, Хўжанд) оқиб ўтиши, вилоятда 7 та йirik шаҳар бўлганлиги, қўра, хўжаллиги ва кишилари, кўрғон ва қондари таъ-риб берилган.

«India vista due Grandi personalità musulmane: Baber e Bi-bi Alessandra Bausani. Al-Bitini, Compimentation Volume, 1951. 53—76-бетлар (италиян тилида).

Сирдарё бўйидаги Акси қалъасининг вайроналари. Бобининг олин
Умаршайх Мирзо бу ерни поштак килган эди.

Самарқанд шаҳри ва вилоятининг тасвири ҳам анча мукаммалдир. Амир Темур ва Улуғбек қўрган бинолар ва боғларни, агрофага ўланг ва қўрғоқлар (Қонига, Хон тоғи, Бўдана қўрғи қабилар), дарё, ариқ, тоғ ва доншоҳларни ўз кўзи билан кўриб, у ерлардаги воқеаларга боғлаб, таърифлайди:

«Рубъи маскунда Самарқандча латиф шаҳр камрол тур
Бешинчи иқлимданлур. Тули (меридиани) 99 даража ва
56 дақиқадур, арзи (параллели) 40 даража ва 40 дақиқа
дур. Шаҳри Самарқандлур, вилоятини Мовароуннаҳр ер
лар. Ҳеч ёғи қаҳр ва ғалаба била мунча даст тошмон
учун баалдан маҳфуза дерлар.

...Қўрғонини фасилнинг устидин буюрдумким, келсам
урдаар — ўн минг олти юз қадм чиқти.

...Қўҳак суйи шимолдин оқар. Самарқанддин шимол
қурух бўлмай. Бу сув била Самарқанд орасида бир пана
тушубтур, Қўҳак дерлар. Бу руд мунинг тубидин оқар
учун Қўҳак суйи дерлар. Бу сувдин бир улуғ руд анро
турлар, бааки дарёчадур. Дарғам суви дерлар. Самарқанд
нинг жанубидин оқар, Самарқанддин бир шарқин оқар,
Самарқанднинг боғот ва маҳалооти ва яна неча тумонин
бу сув била мармурдур.

еро на Қўрақўлачақим, ўттуз-қирқ йиғоч бўлмай.
шур, Қўҳак суйи била мармур ва мазруъдур. Мун
ур дарё асос зироттин ва имораттин ортмас, бааки
уч-тўрт ой Бухороға сув етмос. Узуми ва қовуни ва
на анро, бааки жами нечаси ҳўб бўлур... Қиши
сонбустур.

Қўрғонини қўҳак ва ошпазликлари бордур. Олам
ини қотоз Самарқанддин чиқар». Самарқанд
марказида қарашли вилоят ва тумонотни — Бухо
ли, Хўзор, Қармина, Қаршини бирма-бир таъриф
ланишдан шуларни айтади:

Қарши вилоятидурким, камоброқ ердур. Баҳори
дур, экин ва қовуни яхши бўлур. Самарқанддин
еридур, бир нима ғарбқа мойил, 18 йиғоч йўлур.
Қаро нуслушқ қишқина бўлурким, қилқўйруқ дер
Қарши вилоятида беҳад ва беиҳоят бўлур учун у
ила мурғак қарши дерлар.

Қароқўрақўра вилоятидур. Борчадин поён оброқдир.
ердин етти йиғоч ғарб-шимолдур.

Қарши Шовдор туманидур. Бир тарафи Самарқанд би
ларидур орасидаги тоғ воқия бўлурдур, кентлари ак
у тоғнинг доманасида тушубтур. Яна бир тарафи
дарёсидур.

АФГНИСТОН

Заҳирийдин Бобир «Афғонистон» деган номини
ила бошқа маънода қўлаган. Унинг Афғонистони
ри Афғонистонга ўхшамайди. Ҳиндукуш тоғларининг
айи томонини Бадахшон, Андароб, Қундуз вилоят
лар атайди, ғарб томонини Ғур ва Хўросон дейди.
қатин ҳам бу ерлар ўша замонда афғонларга қарама

қиндукушнинг жануб томонини эса Қобул вилояти
айди. Қобул вилоятининг бир қисминини Афғонис
тинган.

Лекин биз китобхоналарга тушуниш осон бўлсин учун
қур китобхонада Афғонистон номини ҳозирги маъно
ни атайди.

Қўҳид, «Бобирнома» асосида, ҳозирги чегараар до
ма, бутун Афғонистоннинг схематик картасини тасав
рли қўрамаиз. Сўнгра мамлакат географиясининг ай

рим хусусиятлари тўғрисидаги умумий маълумотларни қисқача шарҳлаб ўтмиш.

Бобир Афғонистоннинг географик ўрни ва чегараларини кўйидагича тасаввур этган.

Умумий ҳолати: Афғонистон тўртинчи ва учинчи шимолда (зоналарда) жойлашган, маъмуранинг ўртада тушубтур, яъни: Афғонистон шимолий ярим шарда, тоғлиқдан обод ерларнинг ўртасига тушганлиди. Аҳоли ҳам шундай Кобулдан экваторгача қанча масофа бўлса Кобулдан Шимолий Муз океанигача ҳам ўшанчалidir. Шинингдек, Кобулдан узоқ Рум (Истанбул тевариги) билан Чин (Хитой) мамлакатигача бўлган масофалар ҳам таъминан барабар келади, яъни Кобул шаҳри Шарқ билан ғарб ва Шимол билан Жануб ўрталигида жойлашганлигини тўғри.

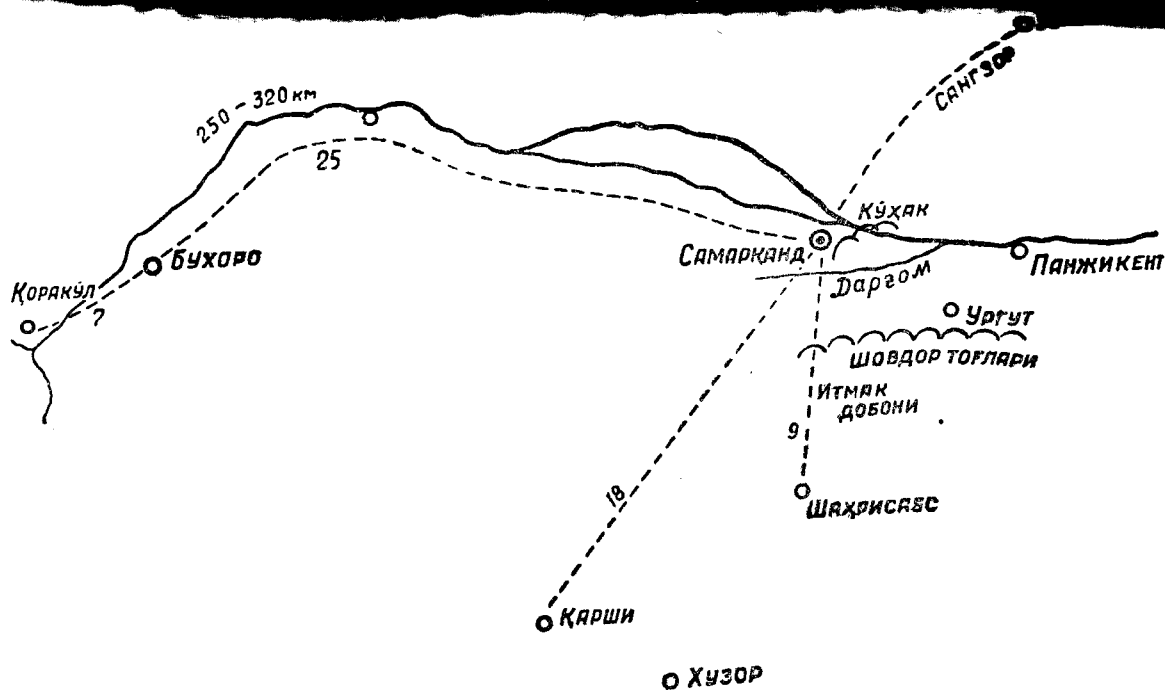
Тоғлари ва йўллари. Афғонистон — кўхистон ер (кўх тоғлиқ ўлкадир). Унинг вилоятлари ҳам тоғ оралиқлари, берк бўғлиқлардан ёт томоннинг қирмоғи мушкулдир.

Бах. Кундуз ва Бадахшон вилоятлари билан янгио дати Кобул орасида Хиндўкуш тоғи тушганлиди. Хиндўкуш тоғидан ўтадиган еттига йўл бор: Жувак йўли, Тўа, Ботрак, Парвон, Янги йўл, Қипчоқ, Шибарту. Жумладан, уч йўл Панжйирдидир. Юқориёри Жувак кўтаи, ундан кушироқ Тўа кўтаи ва энг кўйиси Бозарак кўтаи. Булардан энг яхшироғи Тўа кўталидир. Аммо бу кўтадан ошмо борилмадиган йўл анча узоқ. Шу жиҳатдан ҳам тўа (ушун) дераф. Бу кўтаалардан тўғрироғи ва яқини Бозаракдир.

Парвон йўли кўп машаққатли йўл. Уч йўл Ғурбанддидир (Янги йўл, Қипчоқ, Шибарту) Парвон йўлига яқин йўл Янги йўл кўталидир. Қипчоқ таалидан ўтадиган йўл Андароб суви бида Қизил сувини кўшилган жойига боради. Энг яхши йўлдир. Яна бир йўл Шибарту кўталидир. Ёзлар сув утаёйса, Шибарту кўтаидан ошмо Бомён ва Сайқон бида юрадидир. Қипчоқ ошмо дара билан юрадидир.

Қишлар тўрт-беш ой жами йўлларини қор олади, бир Шибарту кўталигини очик қолади. Бу кўтадан ошмо (дара бида юрадидир. Ёзлар сулар тошганда ҳам бу йўлларнинг қишқи ҳукми бор. Кўталар уч-тўрт ошгани, қор камлар ва сулар кичик бўлганда бу йўллардан ўтми ашми маҳалдир.

Хуросон тарафидан келаётган йўл Қандаҳор билан келади. Бу йўл теп-текинс йўл. Кўтаа пўқдир.

Бобир тасаввурича Ғариб Ўзбекистон. Масофалар йиғич ҳисобида кўрсатилган.

Хиндистон тарафидан түрт йўл чиқар. Бир йўл Анголонтотга бориши билан боғлиқ бўлиб, бу йўлда Хайбар тоғида озроқча қор ётади. Яна бир йўл Бангалор бери, яна бир йўл Наталганд бери йўл Фармуа били ўтади. Бу йўللарида ҳамма роқна кўтадар бор. Синд сувининг уч гузаридан (булар икки йилдан) ўтнб, бу йўлар билан келадилар.

Иссиқ ва салқин ерларнинг чепараси шарқ томондаги Бодом Чашма (ҳозирги Жаълобод) билан Кобула ўртасида кўталандир. Бу кўталнинг Кобула тарафидан қор сарқ Шарқ тарафидан қор ёмас. Бу кўталдан ошган, кинни адача одамни кўради. Ётоҳлари ўзгача, ўт ўзгача, минини ўзгача, элнинг роҳ ва расми ўзгача.

Добирингт Афғонистондаги паррандалар туғрилган оғамларни танитиб бериш ва уларнинг ҳаёт тарзига таъсир қилувчи омилларни аниқлаш мақсади билан шу даража аниқки, уни ҳозирги тадқиқотчилар тарафидан ҳам хурмат билан тилга олади²⁰.

Кобула Ҳиндистон билан Ҳуросон уртасидан тоғлиқ тақдир. Бисёр яхши сазалоҳонадир. Ҳитой ёки Румла тоғлиқ тандариди ҳам шуначалик савдо қилгайлар. Ҳар шунинг етти-саккизи — ўн минг от Кобулага келадн. Қўйи Ҳиндистондан ўн-ўн беш илгирла минг уйлик қарвон Кобулага келадн. Ҳиндистондан оғ мата, қанд-шакар ва дорилар тоғлиқлар келтирилади. Ҳуросон ва Ироқ, Рум ва Чин муоварини Кобулада тоғлиқлади.

төөлөгч. Нобуа вилаетида турал-туман қавмаар бор-
болмаарда ва даштларда аймок, турки ва араблар
диди. Шахрваридида ва бавзи қишлоқларида сортлар ту-
шди. Унда бавзи қишлоқларида ва чеккаларида пашон,
қизил, тоқик, барил ва афронлар бор. Ғазни тоғларида,
буларнинг орасида бавзи мў-
ғизлар на нақдарилир. Парки шимолӣ тарафидати
тавдла гадашади. Жандубда афронларлир.
кофиристондир.

Энтропия до бир неча саҳифада қобул вилоятининг вилоятининг (кичикроқ обдастлари) ва бўлақларини (ра-вилоятининг) таърифайди. Қобул вилоятида 14 туман ва бир бўлақ бор.

Боло Хисор. Даставбад, Бобир хонадонининг истифода-
гажон — асосий уйини тапирайлик. Гарчи Бобирнинг
ишти сафарларда, саёхат ва жангалда ўтса ҳам
тайинда уйи бўлган. Агар Бобирнинг урта уйи бор
— бери Англижонда, иккинчиси Хиндистондаги
— Кобулдаги Боло Хисор қалъаси бўлиб, уни Бобир-
нинг асосий уйи деб айтиш мумкин. Бобир бу қалъа-
нинг ярмини ўтказди. Бобирнинг ҳамма фарзандини
тугилган, ўзининг қаерларда бўлишдан қатъи-
на, онаси, бола-чакалари шу ўйда турди.
Бобир, Хиндистонда юрган даврда ҳам Боло
Хисорнинг катта ва доимий хонадон бўлиб тураверди.
Боло Хисор Кобул шаҳрининг шарқий чеккасида
дашган. Ҳақиқатан ҳам жуда «Боло» — яъни юкори-
да. Ўшқи деворлари тик ва қалин. Қалъадан бутун-
лар акнраи кўриниб туради.

Атоқли афғон тарихшуноси профессор Аҳмад Али Кўҳэд кейинги йилларда Боло Ҳисор тарихи билан шуғулланиб, каттагина монография ёзди. Аҳмад Али Боло Ҳисорнинг бунёдига келиши, тарихий аҳамияти, кимларга хонадон бўлганлиги, то XX асргача муҳим қалъа ҳисобланганлиги ҳақида ёзди.

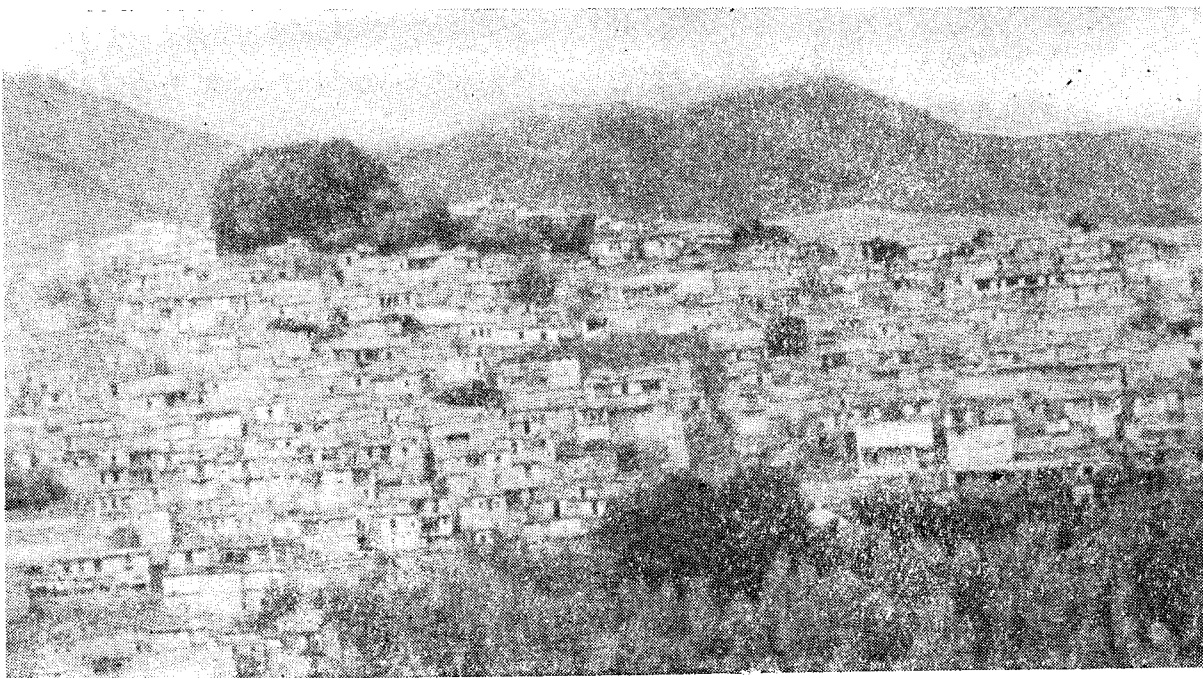
Боло Ҳисор ҳозир ҳарбий мактаб. Бинони ташкаридангина томоша қилиш мумкин.

Боғи Калон. Қобуладан 60 км шимола томондаги Истолиф шаҳрида ҳам Бобирдан ёдгорлик сақланган. Бу ҳақда «Бобирнома»да шулар ёзилган:

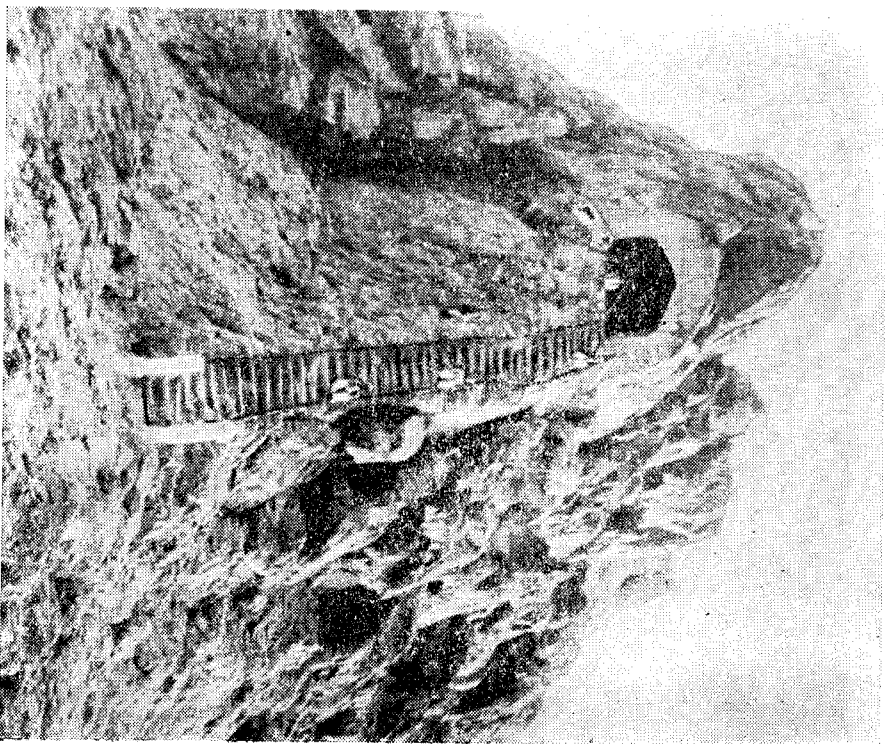
«Истолифча кент маълум эмаским хили ерларда бўлган. Улуғ рул кентнинг ичинин оқар. Руднинг ҳар икки тарафи боғотдир, сабзалик, сафолққина боғчалари бордур, суйи совуқтур, яхобқа аҳтиёж бўлмас, аксар софтур. Бу кентга Боғи Калон отлик Улуғбек мирзонинг бир масъуб боғи бор эди. Мен агаарига баҳо бериб олдим. Боғдин ташкари улуғ чинорлар бор, чинорларнинг туби сабзалик, сафолқ, манзиледур. Боғнинг ўртасидин бир тегиримон суйи ҳамиша жорийдир. Бу ариқ ёқасида чинорлар ва дарахтлардур, бурун бу ариқ эгри-букри ва бесиёқ эди. Мен буюрдумким, бу ариқни режа ва сиёқ бида қилдиар. Бисёр яхши ер бўлди» (194).

Бобирнинг севиб тасвираган бу жойи — ҳали ҳам бор. Мен Афғонистонда эканимда у ерда меҳмон бўлиб, дам олдим. Боғи Калоннинг чинорлари — Бобирнинг кўли теккан дарахтлар ҳозирда ҳам хушқомат, йўғон, сербўтоқ. Боғ баандликда, кент султада, бир тарафи чуқур жарлик. Бобир айтган «руд» — соининг суви муздай совуқ, шишадай тиниқ. Боғнинг бир тарафида Бобир тузаттирган ариқ, ҳади ҳам шовуллаб оқиб ётипти. Бу боғдан бутун Истолиф шаҳрининг тўзад манзараси кўриниб туради, ҳатто Ҳиндукуш тоғларининг жанубидаги кент ям-яшиа, меназор водий — Кўҳидоман водийси узоқ-узоқларгача кўринди. Боғнинг ана шу қудайликда жойлашганлиги Бобирга маълум тушган. Боғ ҳозир ҳам энг севибман истироҳат жойларидан бири ҳисобланади. Худди шу ерта муҳташам меҳмонхона ва ресторан қурилган.

Азиз ватандошларим! Истолифга бориб қоласангиз меҳмонхона ёнидаги боғни, ўша тарихий Боғи Калонни томоша қилинг, юзлаб сокин чинорлар орадаб аста-аста айланиб чиқинг, сад пастроққа тушинг энди сувдан хўшланг, Бобир ҳам бўш вақтларида шундай қилар экан...

Афғонистондаги Истолиф шаҳри.

Кандаҳор шаҳри чанқасидати Чилзина минори. Ҳар бир зина
Бобир эгеллаган шаҳрларнинг тимсоли.

Чилзина минори. Афғонистоннинг жанубида Кандаҳор шаҳри бор. Бобир бу шаҳарда ҳам бўлган. Бунда Бобирга оид тарихий ёдгорилик Бобир вафотидан сўнг яратилган Чилзина минорасидир. XVI асрнинг ўртадагида Бобирнинг катта ўғли Ҳумоюн ўз отасининг тарихий сафарлари-ни эсда қолдириш учун шу минорани қурадира бошлаган. Минора 40 зинадан иборат, шунга кўра Чихил Зина (та-лаффузда Чилзина) деб аталган.

Минора асда бир тепаликнинг тош ён бағрига уйиб ишланган, энг тепасига «Тахти Бобир» утқазилган, тоқча-ларга турли тарихий хатлар ёзилган. Бирида шундай дейи-лади: «928 йил ҳижрий 13 шоввал куни (мелоднинг 1521 йили), Бобир подшоҳ Кандаҳорни олдилад ва шу йили ўз ўғиллари Мухаммад Комрон Баҳодирга гуюрдидарким, мазкур баланд ва муҳташам минорани бино этгай. Одай табақа мохир наққошларким, шаҳзода Феруз боши қўл остида 953 ҳижрида (1546 йилда) битказдилар». Чилзина деворагида Бобирга қарам бўлган шаҳар ва вилоятлар биома-бир ёзиб қўйилган.

Потмон. «Бобирнома»да, Афғонистон тулпоғида юз бер-ган бир даҳшатли зилзила тасвирланган.— китобхонлар-нинг хотирадагида бўлса керак. У зилзининг тасвири шу қадар маҳорат билан ёзилганки, адиблар уни ҳали-ҳали тилга оладиладар.

Мен худди шу зилзила юз берган жойларни босиб ўт-дим. Ҳозир абабатта XVI аср бошидаги қаттиқ зилзила-нинг ҳаробалари қолмаган. Лекин тоғлар ҳали ҳам илга-ригида даҳшатли кўринади, сав ер титраса учиб кетиши ҳеч гап эмас. Худди шу жойда Потмон қишлоғи — подшоҳ ва вазирларнинг ёзи боғи, куруртлар жойлашган. Лекин ҳозирги бинолар, ер қимираш ҳодисалари ҳисобга оли-ниб, анча баҳувват ишланган.

ҲИНДИСТОН ТАБИАТИ

Умумий ҳолати. Ҳиндистон кенг мамлакат, унинг хаалқи кўп, медалари хима-хил. Бу улуғ вилоятдир. Оатин ва кумуш кўп бўлади.

Шарқи ва жануби, балки ғарби ҳам Мухит дарёсига (океанга) туташгандир. Ғарби-шимолида Кообу ва Ғазни ва Кандаҳор воқия бўлибтир. Жами Ҳиндистон вилоят-ларининг пойтахти Деҳлидир.

Ҳиндистон биринчи иқлимда (экваторга яқин), иккин-чи иқлимда ва учинчи иқлимдадир. Тўртинчи иқлимдан Ҳиндистонда йўқтир.

Бу ғарбийб мамлакатдир. Бизнинг вилоятларга боқа ўлагача оламдир. Тоғ ва дарёси, ўрмон ва саҳроси, жойлари на вилоятлари, ҳайвонот ва ўсимликлар, эли ва тили, ёмғури ва ёли барча ўлагача воқия бўлибтир.

Синд (Ҳинд) сувини ўтга, ер ва сув ва ёғоч ва тош на эл ва улуғ ва роҳ ва расм тамоми Ҳиндистон тариқа-дир.

Тоғлари ва ерлари. Шимоли бир тоғлиқким, Ҳиндистон ва Кофиристон ва Кашмир тоғлари бида пайвастдир. Ҳиндистон тоғлари Банголагча ва баки Мухит (океан) етди ситача давом этади. Бу тоғни ҳинд эли Саваолак Нардод дераар, юз йигирма беш минг тепалик демакдир. Бу тоғларда қор ўқсумас. Ҳиндистоннинг баъзи вилоятида, масалан, Дохур ва Сирхинд ва Сунбулдан бу тоғда қор олади кўринади.

Бу тоғ Кобулда Ҳиндукуш деб аталади. Кобулдан тоғ шарққа боқа бориб, сав жанубга қайрилади. Жануби тоғи Ҳиндистондадир. Бу тоғларнинг шимоли Тибет вилоятидир.

Ҳиндистоннинг ички қисмида ҳам тоғлар бор. Шу жумладан шимодан жанубга боқа бир тоғ тушубтирки, боғини Деҳли вилоятида. Сўнгра парча-парча, кичикроқ тоғқин налар пайдо бўлибтир. Мават вилоятига етганда бу тоғлар улуғроқ бўлур. Маватдан ўтуб Биена вилоятига бору. Сигири ва Дулпурнинг тоғлари ҳам ушбу тоғлардандир, гарчи пайваст эмас. Гуваҳр тоғлари ушбу тоғнинг шубҳаларидандир.

Яна бошқа тоғлар бор. Баъзи ерларда тоғлар орасида етти-саккиз курух (20—25 километр) узиклик бор. Бу тоғлар паст-паст, қаттиқ, тошлоқ ва чангалзор тоғлардир. Бу тоғларда қор асдо ёмас.

Ҳиндистоннинг бошқа ерлари, аксари вилоятни текис ерда воқе бўлибдир.

Иқлими. Ҳиндистонда уч фасл бўлади. Тўрт ойи ёш, тўрт ойи ёмғурий, тўрт ойи қиш. Ҳинд эли йил фасалларининг тўртта ой таъин қилибдирлар.

ҲИНДИСТОНДА ЙИЛ ФАСЛАРИ

Тобистон (ёз) —	Читар ойи (хут)	(яъни 21 февралдан бошлаб)
	байсоқ ойи (ҳамал)	(22 мартдан)
	жит ойи (савр)	(22 апрелдан)
	асор ойи (жавзо)	(22 майдан)
Пашок (ёмғурий) —	савон ойи (саратон)	(22 июндан)
	бодун ойи (асад)	(24 июлдан)
	кувор ойи (сунбул)	(21 августдан)
	котик ойи (асзон)	(21 сентябрдан)
Зимистон (қиш) —	аҳҳан ойи (ақраб)	(21 октябрдан)
	пўс ойи (қазв)	(23 ноябрдан)
	моҳ ойи (жад)	(23 декабрдан)
	поғун ойи (ялв)	(22 январдан)

Шундан ённинг жит ва асор ойлари иссиқнинг зўри, кўрининг сован ва бодун ойлари — «ёғиннинг зўри», яъни пўс ва моҳ ойлари — «совуқнинг зўри» дир.

Булар эътиборга олинса Ҳиндистоннинг «фасл олти дундуру».

Кунарга ҳам от кўюбтурулар: шанба — санпчар, якшанба — айтвар, душанба — сумвар, сешанба — монгавар, маҳоршанба — будвор, панжшанба — бриспотвар, одина — екурчар.

Ҳиндистонда ёмғирлар жуда кўп бўлади. Гоҳ купин бўладики, ун-ўн беш, йигирма қатла ёғадн. Егинларида бир замонда селлар келади, ҳеч сув йўқ ерларда дарёлар оқади. Етар маҳалда ва ёғиб турган маҳалларида ғарийб яхши ҳаволар бўлади. Айби будирким, ҳаво кўп сернам бўлади.

У вилоятларнинг ёдларига ёмғур тегса, уни отиб бўлади, тез бузулади. Ёмғиз ёйлагина эмас, кийим-бош, кимо ва китобга барига таъсир қилади. Иморот ҳам кўп зурмайди.

Ёмғир ёмайдиغان қиш ва ёзда ҳам яхши ҳаволардир, лекин шимол ели ҳаминша эсади.

Гард ва тулпроқ анча бўлади. Ёзда, савр ва жавзо ойларида, ёмғурга яқин, бу ел йилда тўрт-беш навбат жудалаттиқ эсади. Гард ва тулпроқдан бир-бирини кўриб бўлмайди.

Жавзо ойи иссиқ бўлади, жуда қаттиқ эмас, Балх ва Ҳиндхорнинг иссиғича йўқдир.

Суварли. Тибет тоғларидан кўп дарё чиқиб, Ҳиндистон ичи бида оқар. Сирхиндан шимол сари боқа олти дарёим, Синд ва Баҳат, Чиноб ва Ровий, Биеҳ ва Сагдаж бўлаёт, ушбу тоғдан оқиб, Муатон ёнида барчаси бир ёрда қўшилади, сўнгра ҳосил бўлган катта дарёни ҳам Синд деб атайдилар. Бу дарё ғарб сари оқиб, Татта вилоятининг ичи бида ўтиб, Уммонга (Арабистон деңизига) қўпилади (343).

Синд (Ҳинд) сувининг уч гузари (кечуви) бор. Ниҳоб гузарин, Динкут гузари ва Чупор гузари (Бобирнинг ўзи Ҳиндистон сафарига Ниҳоб гузаридан ўтган) (189).

Синд ва унинг олти irmoғидан ўзга Ҳиндистонда яна бошқа дарёлар бор. Жўн, Ганг, Рахт, Гўй, Галгар, Сруд, Гиндик ва яна кўп дарёлардурким, бори Ганг дарёсига қўшилди, бу ҳам Ганг аталади. Шарқ сори оқиб, Бангола

виюлтининг ораси бида ўтиб, Муҳитга (океанга) тўкилади.

Бу дарёларнинг барининг манбаи Саволак Парбат тоғларидаур.

Йна бошқалардан Чанбол, Банос, Байтуй ва Сўн дарёлари, Ҳиндистон тоғларидан чиқиб, булар ҳам Ганг дарёсига қотилади.

Ҳиндистоннинг ўрта қисмларида ҳар қанча шаҳарлар ва вилоятларким бор, ҳеч ерда оқар сув йўқдир. Аҳёнан баъзи ерда қора сувлар бор.

Баъзи шаҳарларнинг ким, ариқ қазиб, сув чиқарур қобилияти бор, сув чиқармайдилар. Бунинг сабаби бир неча: бири бу ким, экинзор ва боғларига асло сув эҳтиёж эмас, чунки кузги ҳосили ёмғур бида бўлади. Баҳорги экинларига аксар ёмғур бўлмаса ҳам бўлади. Дарахларнинг ниҳолита бир икки йил сувни ташиб ё чарх бида ё қовға бида сув берадилар, ундан сўнг асло сув бермак эҳтиёж эмас. Баъзи сабзавотларга сув берадилар.

Лоҳур, Диболпур, Сирхинд ва унинг атрофларида чарх бида сув берадилар. Агра, Жандувор, Бисна ва бу тарафларда қовға бида сув берадилар. Баъзи экинларга сув эҳтиёж бўлса, кўза бида эр ва хотин сув ташиб суғорадилар.

Баъзи дарёларнинг ва қуруқ сойларнинг ёқаси ёзги ёгинлар жинҳатидан сув ўйиб кетганки, ҳар ердан ўтиб бўлмайди.

Ҳиндистоннинг баъзи ерда қора сувлар бор. Қул шаҳар ва вилоятлар қулуқ сувидан ё ҳовуз сувидан ичадил, булардаги сув ёзги ёминлардан йиғилмишидир.

Ҳайвоноти. Бобир бу бўлимда ўнлаб ҳайвонларнинг ҳуқ-атвори, емиши, фойдаси ва зарари, қаерларда кўпроқ тарқалганлиги (ареаллари) ва ҳоказоларни таърифлайди (344—352).

Ҳайвонот дунёси, илгари айтганимиздай, илмий бир системада махус сарлавҳалар остида тасвирланган. Чунончи: қуруқлик ҳайвоноти, паррандалар, сувда ва сув ёқаларида яшайдиган қушлар, сув ҳайвоноти.

Биз куйида Бобир таърифлаган ҳайвонотнинг рўйхатини келтирамиз, сўнгра мисол тариқасида, филнинг тасвирини берамиз.

ҚУРУҚЛИК ҲАЙВОНЛАРИ

Фил	Бугу
Қарк (қарқин)	Уй (майда ҳўкуз, гну).
Говини саҳройи (говини ҳўкуз турларидан)	Илоа (мушмурумо, хурмо қалмуши).
Нилалон (кўн ҳўкуз)	Галахри сиқон
Кўтақрой (кўтақрой)	Йла: маймунлар, йўбарс, илон
Кийин	

Паррандалар

Топус	Чилсий (чил қаллик)
Тўти (бир неча тур)	Шом (банкив хўроз)
Шорак (майда турлар)	Бўдана (бедана)
Дўча (бақаламун, хўрозча)	Ҳарчал (тувалон, дудок)
Дуррож (қаллик турларидан)	Чарз (бизгалдоқ)
Пул пайкар (тоғ қаллик)	Багрикора.
Саҳройи товук	

Сувда ва сув ёқаларида яшайдиган қушлар

Динг (ҳинд лайлак)	Сор (қизил қалхат)
Сорас (тева турна)	Олақарга
Маник (оқ бўйин лайлак)	Мурги жангал (ўрмон товук)
Лаклак (лайлак)	Улуғ шашара
Улуғ бўзак (ибис)	Акка (ҳакка, загнахон)
Оқ бўзак (ибис)	Қурча (қора жарқалдирғоч)
Урдак (бир неча тур)	Қуйил (қакку)
Зумак	

Сув ҳайвонлари

Шер обий (тимсоҳ турларидан)	Ҳуки обий (сув дўнгиз)
Сенсор (қора тимсоҳ)	Қарёл (тимсоҳ турларидан)

Балиқлар тўғрисида Бобир шундай дейди: Ҳиндистон балиқларининг гўшти даянз бўлув ва қилитини бўлмас. Ажаб ҳус балиқдулар. Баъзи сувларда ушқ балиқлар бор, улар қаттиқ товуш эшитсалар сачраб-сачраб (ярим метр-бир метр) бадан чикадилар. Ҳиндистон бақалари, бизлагини кеби бақалар бўлсада, сувнинг юзиди беш-олти метр-гача югурадилар.

Фил. Ҳиндистонда махус ваҳший ҳайвонлардан бири филдир, уни Ҳиндистонийлар хотий дер. Қолпи вилоятининг чеккаларида бўлади. Ундан юқори шарқ сари боқа

борган сари саҳроий фи кўпроқ. У орадан фи тутиб келтирулар. Кирих, Монипурдаги ўттиз-қирқ мавзунинг нин фи тутмоқдир.

Фи жуссаси катта ва зийрак жонивордир. Ҳар не де-садар бинаур ва ҳар не буюрсаар қилур. Баҳоси улуқлуғига ярашадир, қарнаб (ўлчаб) сотарлар. Ҳар неча улуқроқ — баҳоси кўпроқ. Бу орада тўрт-беш қари (2,5—3 метр) дан каттароқ филлар кўрулмади. Фининг емак ва нимаги татом хартуми биландир, хартуми бўлмаса тура омас. Хартуминг икки ёнида, юқориги энгилда икки улуқ тиши бор, томга ва ёғочга ушбу тишларини кўйиб, зўрлаб йиқитади. Урушмоқ ва ҳар зўр ишларким бўлса, ушбу тишлар бида қиладди. Бу тишларнинг ҳинд эмининг қошида хили қадри бор.

Ҳиндистон эмининг қошида фининг бисёр эвтибори бор. Қўшнларнинг ҳар бир қисмида алабта бир неча фида ҳамроҳдир.

Фининг туки йўқтур. Фининг баъзи яши хоситлари бор: улуқ сувлардан ва қаттиқ ва тез сувлардан кўп юк кўтариб, осон ўтади. Ёна тўрт-беш юз киши тортар қазон аробасини уч-тўрт фида осон тортиб боради, лекин кўп ем ейди, икки қатор (қарвон) теанинг (яъни 14 та туанинг) емини бир фида ер.

Ўсимликлар. Бобир Ҳиндистон меваси ва бошқа дарахтлари ва гулларини, табиатшунсарага ҳос назар билан бирма-бир ва батафсил тасвираган. «Бобирнома»да кўндалаги ўсимликлар тилга олинган:

Анба (манго)	Тор (хурмо нави)
Кайда (банан)	Норгга (кочос ёноти, жанзан)
Анбули (хурмон хиндий)	хинди
Махра (гулчикон)	Норунж (апельсин)
Кири	Тор (хурмо нави)
Комрак	Алму (анмон)
Кадхил (нон дарахти)	Турчак (цитрон)
Балҳад (нон дарахти)	Сантора (апельсин нави)
Бийр	Галгад алму (йирик анмон)
Каруида (дашт жика)	Чамбарий (анмон калл)
Панёла	Салфил (анмон тани)
Гулар (анжир)	Амралда (антол нави)
Омла	Амлабу (анмон нави)
Чирунчи	Карпа (анмон нави)
Хурмо	Амлабед (анмон нави)

Ҳиндистоннинг ажойиб гуллари ҳам помба-пом тасвирланган.

* * *

Заҳрирдаги Бобир Ҳиндистон географияси, тарихи ва сиёсий турмушини ёзишда қолмай, ҳинд тили ҳисобида ҳам кўп маълум қилган. У, тўрт-беш йил Ҳиндистонда бўлиб, ҳаётини ушбу аробларни ва ҳақин билан учрашиб, муомала қилди. Ҳинд тилларини ўрганган бўлса керак. Бобир Ҳиндистоннинг қилмшларидан — йил ҳисоби, фасалар, кўп номлар, соатларга тақсимлангани ва ҳоказоларини жуда яхши билган ва баҳузур қўлаган. Шунингдек, оғирлик ва узунлик ўлчовлари, рақамлари ҳам баён қилган.

Бобир Ҳиндистонни тасвираб бўлгандан сўнг охирида шундай дейди: Ҳиндистон вилояти ерининг ва элнинг хусусияти ва кайфияти, менга маълум бўлаганча ва мен аниқлашимча, эслагим ва ёзим. Бундан кейин яна биттагудек нима назарга келса айтарман, эшитпагудек нима эшитилса — ҳикоя қилурман (363).

Демак, Бобир ўз асарининг Ҳиндистон бўлимини ёзмок ушунча аниқ суриштирган, аниқлаган ва текширган — «материал тўнлаган», кейинчалик яна кўшимча қилмак деб ният билдирган.

Ёна шуниси ҳам муҳимки, Бобир Ҳиндистоннинг шарқ ва шимода томонларида ҳали ерлар кўп эканини бир неча бор таъкидлайди. Қашмирдан нарида, тоғларда бениҳоят кўп эл ва улуғ, ўлка ва вилоятлар бор. Ҳиндистонилардан кўп марта сўрадик, суриштирдик, — у томонини ҳаққини ҳеч ким тўлиқ билмади (342).

ХОТИМА

Заҳрирдаги Муҳаммад Бобирнинг географик меросини ўрганиш шунинг учун ҳам зарурки, биринчидан, «Бобирнома» бизнинг она тилимиз — ўзбек тилида ёзилган, эҳтимол бу — ўзбек тилидаги дастлабки таъини ва тарихий географик илмий асарларнинг энг йирити ҳамдир. Бобир Фарғона ва Самарқанд, Афғонистон ва Ҳиндистон географиясини ўзбек тилида биринчи бўлиб тасвираган олим деган хато қилмаймиз.

Шу билан бирга Бобир кенг маънодаги шарқшунос ҳам. Жумладан, у биринчи ўзбек афғоншуноси ва Берунийдан кейинги ҳиндлуносимиздир.

Бобир ўзининг Афғонистон ва Ҳиндистон тўғрисидаги ажойиб хотиравларини ёзган даврида Фарбий Европада афғонистонлик нимао, ҳиндистонлик нима эканини ҳаёла ҳам келтирмас эдида. Фарбий Европа олимлари Урта Осиё, Афғонистон ва Ҳиндистон тўғрисида жуда таҳминий тасаввурлар билангина юртлар. Шу сабабдан Бобирни ҳаққаро миқёсдаги шарқшунос десак ҳаққимиз.

Иккинчидан, «Бобирнома» оригинал асар. Бобир бирондан кўчирмаган. У ҳамма фактларни билган ҳолда, кўп жойларни ўз кўзи билан кўриб, ажойиб маҳорат билан қонид қилиб тасвирлайди. Унинг зехни ҳам, қалами ҳам ўткир эди.

Учинчидан, Бобир асарларидан ҳар бир табиатшунос тилҳом топа олади. Хусусан у география, ботаника, зоология, астрономия, этнография соҳасида қимматли бир ёдгорликдир. Шу билан бирга «Бобирнома»нинг тил, адабиёт, тарих, дипломатия, ҳарбий санъат, молия соҳаларидаги жуда катта қимматини ҳам ҳеч ким инкор этмайди.

Ватандошимиз, андижонлик Заҳриддин Бобир — ўрта асрнинг ана шундай улуғ намондаларидан бири, олим ва табиатшунос бўлган.

Уч.
376.101000
Ташт